

Stefan i Franciszka Themerson

Poszukiwania wizualne
Visual Researches

Książka ze zbiorów biblioteki repertuarowej
Teatru Polskiego im. Adama Tarna
w Vancouver

wyłącznie do użytku wewnętrznego

Teatr Polski

im. Adama Tarna
w Vancouver

Kultura artystyczna Polski początku lat trzydziestych, kiedy dali się poznać Themersonowie jako autorzy filmów, nie była już tą, z lat dwudziestych, kiedy Tadeusz Peiper rzucał hasło „miasta, masy, maszyny”. Twórczość Franciszki i Stefana Themersonów kształtowała się w znacznie zmienionym kontekście: m.in. programu Karola Irzykowskiego „walki o treść”, Boya Żeleńskiego walki z „piekłem kobiet”, Stanisława Ignacego Witkiewicza „prognostycznych” powieści i esejów o narkotykach, Andrzeja Pronaszki wizji teatru, Stefanii Zahorskiej publicystyki filmowej, Leona Chwistka koncepcji „wielości rzeczywistości w sztuce”. Było to przesunięcie akcentów z wiodącej sztuki eksperymentującej, ku problematyce kultury artystycznej i literackiej, pojmowanej w znaczeniu układu społecznego, mocno osadzonej w drażliwych kontrowersjach i zagrożeniach, jakie niosła rzeczywistość lat trzydziestych, aż po rok 1939.

Themersonowie dalej rozwijali swoje koncepcje, aż po wybitny antyhitlerowski film poetycko-dokumentalny, „Calling Mr. Smith”, w atmosferze nieuniknionych decyzji światopoglądowych, których wyrazem były m.in. powieści „Wykład profesora Mmaa” i „Kardynał Pölätüo” napisane w latach wojny. Także i w czasie i przy końcu wojny twórczość poetycka Stefana Themersona – oddalająca się wraz z jego „Szkicami w ciemnościach” od liryki kameralnej na rzecz obrachunku moralnego – ukazywała się na łamach londyńskiego miesięcznika „Nowa Polska”, obok pierwodruków „Kwiatów polskich” i tekstu „My, Żydzi polscy” Juliana Tuwima, obok wojennych wierszy Marii Pawlikowskiej i Antoniego Słonimskiego, studiów historycznych Ksawerego Pruszyńskiego, esejów o kulturze Stefanii Zahorskiej, nadchodzącej z kraju anonimowej poezji konspiracyjnej i świadectw więźniów Oświęcimia.

Później przyszła w życiu Themersonów znajomość z Kurtem Schwittersem i Bertrendem Russellem, ale przecież pozytywną recepcję filozofii, pacyfizmu i moralistyki Russella akceptował był Themerson znacznie wcześniej; a w poetyce collage'u, którego geneza sięga pośrednio poetyki dadaizmu i wczesnej poezji wizualnej, ćwiczyli się Themersonowie już w swych pierwszych filmach – „Aptece” i „Europie”. Splot powinowactw z wyboru nie jest przecież najważniejszą i jedyną przesłanką pracy nad przygotowaniem niniejszej wystawy i towarzyszących jej pokazów filmowych. Themersonowie – Stefan swoją wybitną eseistyką filozoficzną, mało dotąd w Polsce znaną, a Franciszka Themerson – swoim malarstwem, typografią i scenografią – są modelowym przykładem niezawisłej myśli twórczej, jak gdyby niezależnej zarówno od kompleksu polskich losów, jak i od pułapek bezkrytycznej ufności w obietnice racjonalizmu anglosaskiej filozofii. Właśnie niezależność sposobu myślenia – czego przejawem są powieści i opowiadania Stefana Themersona – sprawia, że wszelkie zasady *a priori*, czy to taktyki sprawowania władzy i filozofowania, czy gustów estetycznych i przeświadczeń etycznych – są podważane przez postawę twórczą tych dwojga ludzi. Nie ma prawdy, pisał Themerson, która by nie stała się z czasem prawdą minioną. Takie przesłanie tkwi także w seriach opowieści rysunkowych Franciszki Themerson; nic dziwnego, że oboje aktualnie interesują się bardzo twórczością paru znakomitych polskich rysowników, nazywanych (niesłusznie) satyrykami, którzy demistyfikują sylogizmy i odsłaniają nieprawości.

Muzeum Sztuki, prezentując obok twórczości filmowej i dorobku edytorskiego tych dwojga autorów, dzieło literackie Stefana Themersona i malarskie Franciszki Themerson, pragnie udokumentować łączność zachodzącą między tymi dziedzinami ich zainteresowań. Pragnie też wypełnić lukę, odnoszącą się do wiedzy o ich dziele. Okazją po temu jest pięćdziesięciolecie ich pracy twórczej. Pokazujemy zatem wszystkie istniejące dotąd filmy Themersonów. W czasie trwania wystawy prezentujemy też w Łodzi filmy, których autorami są uczestnicy francuskiej i angielskiej awangardy filmowej, z którymi Themerson nawiązał kontakt w latach trzydziestych. Filmy te były prezentowane w 1937 roku z inicjatywy Themersona pod auspicjami redagowanego przezeń czasopisma „f. a.” (film artystyczny) w Warszawie. Pragnę podziękować instytucjom kulturalnym angielskim, British Council i British Film Institute, za wydatną pomoc i wypożyczenie nam filmów brytyjskiej awangardy (m.in. Basila Wrighta, Johna Griersona, Len Lye'a).

Obcowanie ze Stefanem i Franciszką Themerson, z konieczności rzadkie z powodu oddalenia, jest dla każdego, kto miał ku temu sposobność, prawdziwą satysfakcją, nauką i urzekającym przeżyciem. I za to Pani Franciszce i Panu Stefanowi gorąco dziękuję, w imieniu swoim, współpracowników z Muzeum Sztuki, a sądzę, że i w imieniu czytelników jego powieści i esejów oraz sympatyków jej malarstwa. Czynię to też zapewne w imieniu tych, którzy na wystawie po raz pierwszy być może obejrzą ich filmy, a może jeszcze i tych, którym udało się usłyszeć „operę semantyczną” Stefana Themersona, wystawioną w Polsce w 1981 r.

Ryszard Stanisławski

In the 1930s, when Stefan and Franciszka Themerson produced their first films, Polish art scene was no longer what it had been in the early twenties when the Constructivist Tadeusz Peiper hailed "town, masses and machines". The Themerson's art took shape in a new context created, among others, by Karol Irzykowski's "struggle for content", Tadeusz Boy Żeleński's campaign against the "hell of women", Stanisław Ignacy Witkiewicz's „prognostic" novels and essays on narcotics, Andrzej Pronaszko's theatrical visions, Stefania Zahorska's film criticism, and Leon Chwistek's concept of the "multeity of reality in art". All these facts manifested a shift of emphasis from pure experimenting onto the whole culture (art and literature) conceived as part of the overall social reality with its thorny and threatening conflicts which appeared in the thirties.

Later development of Stefan and Franciszka's work which culminated in "Calling Mr. Smith", an outstanding poetic documentary about the Nazi atrocities, was also marked by a constant need to make moral and philosophic options. During the war, especially in its later stages, Stefan Themerson's lyrical poems gave way to poems on moral issues as exemplified by his "Głosy w ciemności" ("Voices from the Darkness"). His poems appeared in the "Nowa Polska" ("New Poland") monthly issued in London which also published Julian Tuwim's "Kwiaty polskie" ("Polish Flowers") and his essay "My, Żydzi polscy" ("We, Polish Jews"), Maria Pawlikowska's and Antoni Stoniński's wartime poems, historical essays by Ksawery Pruszyński, Stefania Zahorska's studies in culture, the anonymous poetry sent from occupied Poland and documentary materials on Auschwitz.

Then came the period of the Themersons' friendship with Kurt Schwitters and Bertrand Russell. But it was much earlier that Themerson was interested in the Russell's philosophy, pacifism and moralism well known in Poland. The collage composition directly originating, as it did, from Dadaism and "visual poetry", was already applied by Stefan and Franciszka Themerson in their early films, "Apteka" and "Europa". But when we set ourselves the task of compiling the present exhibition and the accompanying films it was not only or primarily to trace the Themersons' complex affinities. Their art: Stefan's brilliant philosophical essays still barely known in Poland and Franciszka's painting and drawings, typographic and stage design, offer a perfect example of an autonomous creative spirit which seems to escape "Polish national complexes", as well as risks involved in an indiscriminate acceptance of the rational English philosophy.

This intellectual independence and irony, so clearly visible in Stefan Themerson's novels and stories, prompts the two artists to question all "a priori" views whether they concern political and philosophical strategies or aesthetic theories and ethic preferences. For Themerson, all truths inescapably lose their meaning. This is implied in both his novels and in her cycles of drawings; so it is only natural that at the present moment they are particularly interested in the work of some outstanding young Polish artists whose drawings exposing falsehood and corruption are inaptly called satirical drawings.

By presenting the Themersons' films side by side with their typographic works, Stefan's books and Franciszka's paintings, drawings and designs, we wish to bring out what all these works have in common; and also to fill serious gaps in the general knowledge about their art. The fiftieth anniversary of their activity offers an opportune moment to accomplish these aims.

In connection with the exhibition we are also presenting the Themersons' early films which survived the war and those made by them in London, as well as French and British avant-garde films which, on Stefan Themerson's initiative, were presented in Warsaw in 1937 under the auspices of the "f.a." (artistic film) magazine edited by him. We wish to acknowledge gratefully the help extended to us by the British Council and the British Film Institute which have lent us films by avant-garde British artists (Basil Wright, John Grierson, Len Lye).

I would also like to add that personal contacts with Franciszka and Stefan Themerson, infrequent though they are because of the distance, offer a most rewarding and enchanting experience to everyone who has an opportunity to meet them. And this is one more reason why I wish to express my heartiest thanks to them both personally and in the name of the Museum staff; in the name of admirers of Stefan's novels and of Franciszka's paintings, in the name of our visitors (some of whom will see their films for the first time), and perhaps also in the name of those who had the occasion to listen Stefan Themerson's "semantic opera", staged in Poland in 1981.

Ryszard Stanislawski